CONCEPT OF DHATUPRDOSHAJA VIKARA CHIKITSA

BY
Dr. M.RATHOD

Introduction

दोषधातुमलमूलं हि शरीरम् ॥ सु.सू १५/३

यथा व्रक्षादीनां संभवस्थितिप्रलयेषु मुलं प्रधानं तथा शरीरस्य वातादया इत्यर्थ॥

Dosha , Dhatu, Mala these are the mula or samawai karana of the sharira. The cloth which is made with sutra and ghata is made with mud particles in the same way the sharira is made with three basic components are the mula of the sharira. The vrudhi and ksya of the plant is based on its root if any disturbances takes place in the root level then it going to produce the impact on the whole plant, in the same way if any disturbances in these three components then it leads to produce different types of diseases.

- To introduce the different kind of dhatu pradoshsja vikar we have to know dhatu, its dhatwagni, role of samprapti ghataka in relation with dhatu pradosja vikara, rogamarga, srotodusti, sama pradosha etc in brief

- समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियाः।
  प्रसन्नात्मेन्द्रियनाः स्वस्थ इत्याभिधीयते ॥ सु. सू १५/४१

The one who is having dosh, dhatu, mal and agni vyapar in equilibrium state and his indriya, man, atma should be prasann then he is considered to be swastha. “Acc to WHO health is a state of comlete physical, mental,spiritual and social well being and not merely the of the absence of disease infirmity “

Prakrta Karma of Dhatu

प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ।
गर्भोत्पादश्च कर्माणी धातुनां क्रमशो विदुः ॥अ.सं.सू.१/३३

These are the normal dhatu functions and these are nourishes with according to different dhatu paramaparas like ksheera dadhi nyaya etc. Due to obstructive pathologies like sanga etc the uttarottara dhatus are not get proper nourishment and leads to cause a different kinds of disease related with that particular dhatu. So before treating the exact pathology one has to understand these phenomenon in a proper way. Even dhatwagnis plays a very crucial role in production of the different kinds of disease.

Dhatwagni

- Dhatwagnis are specilised form of bhutagni, bhutagni as explained by chakrapani and gangadhar as like a substance reside inside a particle of a as every particle is a panchabhoutika, the portion of agnimahabhuta inside it may be termed as bhutagni. As depending upon the panchbhoutika composition and mahabhuta predominance the substance can be determined as parthiva, apya….etc the particle named as parthiv agni, apyagni etc..
- Several such particle when combine together and forms a cells of dhatus and then the tissues and they combined get the name of dhatu and the same total of bhutagni in each particle and dhatwagni. If these bhutagnis hampered with different reasons then it leads to cause disturbances in different cellular level and produces the different pathological events.

Role of samprapti ghatakas in producing the dhatupradoshaja vikara

The samprapti ghatakas like dosha, dushya etc are very

- Pradosha

प्रकृष्टो दोषो यस्येति दुष्टे – प्रदोष. शब्दकल्पद्रुम

दोष दूषितेषु इत्यार्थमित्यादि । दोशैरेव दूषितेषु धतुष्वत्यर्थ दोषजेषु विकारेषु रसजादिसंज्ञा– यथा – घ्रतदग्धस्तैलदग्धस्ताम्रदग्धो लोहदग्धै इति । अत्र घ्रतदिशब्देन घ्रुतादिस्थो वन्हिर्लक्ष्यते, एवं रसादिजो व्याधिरित्यत्र रसादिस्थितवातदिदोषा लक्षन्ते ॥ सु.सू.२४/८

- Rogamarga
- त्रयो रोगमर्ग इति– शाखा, मर्मास्थिसन्धयः, कोष्टश्च ।

तत्र शाखा रक्तादयो धातवस्त्वक् च, स बाह्यो रोगमर्गः, मर्माणि पुनर्बस्तिह्रदयमूर्धादिनि, अस्थि सन्धयोऽस्थिसंयोगास्त्रोपनिबधाश्च स्नायुःकण्डराः, स मद्यमोरगमर्गः, कोष्टः पूनरुच्यते महास्रोतः शरिरमध्यं महानिम्नमामप्क्वाशयश्चेति पर्यायषब्दैस्तन्त्रै, स रोगमार्ग अभ्यन्तरः ॥ च.सू.११/४८

तत्र गण्डपिडकालज्यपचीचर्मकीलाधिमांसमषककुष्टव्यङ्गादयोविकारा बहिर्मार्गजाश्च विसर्पश्वयथुगुल्मार्शोविद्रध्यादयः शाखानुसरिणो भवन्ति रोगः, पक्षवधग्रहषतानकार्दितशोशाराजयक्ष्मास्थि सन्धिशुलगुदभ्रंशादयः शीरोह्रद्बस्तिरोगदयश्च मध्यममार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः, ज्वरितिसारच्छर्दलसकविसुचिकाकासश्वासहिक्कानाहोदरप्लिहोदरप्लिहादयोऽन्तरमार्गजाश्चविसर्पश्वयथुगुल्मार्शोविद्रध्यादयः कोआष्टानुसारिणो भवन्ति रोगाः। च.सू.११/४९

RASA PRADOSHAJA VIKARA

अश्रद्धा चारुचिश्चास्यवैरस्यमरसन्यता ।
हृल्लासो गौरवं तन्द्रा साङ्मर्दो ज्वरस्तमः ॥
पान्डुत्वं स्रोतसां रोधः सादः कृशाङ्ता ।
नाशोऽग्नेरयथाकालं वलयः पलितानि च ॥
रसप्रोदोशजा रोगा,

Rakta Pradoshaja Vikara

वक्षयन्ते रक्तदोषजाः
कुष्टवीसर्पपिडका रक्तपित्तमास्रग्दरः ॥
गुदमेढ्रास्यपाकश्च प्लिहागुल्मोऽथ विद्रधिः।
निलिका कमला व्यङः पिप्लवस्तिलकालकाः।
दद्रुश्चर्मदलं श्वित्रं पामा कोठास्रमण्डलम् ।
रक्तप्रदोशजयन्ते,

Mamsa Pradoshaja Vikara

श्रणु मांसप्रदोषजान्

अधिमांसार्बुदं कीलं गलशालुकशुण्डिके ।

पूतिमांसालजीगण्डगण्डमालोपजिह्विकाः।

वेध्यान्मांसाश्रयान्,

Medo Pradoshaja Vikara

मेदः संश्रयांस्तु प्रचक्ष्महे ।

निन्दितानि प्रमेहणां पुर्वरुपाणि यानि च ॥

Asthi Pradoshaja Vikara

अध्यस्थिदन्तौ दन्तास्थि भेदशुलं विवर्णता ।

केशलोमनखश्रुदोषाश्चास्थि प्रदोषजाः ॥

Majja Pradoshaj Vikara

रुक् पर्वणां भ्रमो मुर्च्छा दर्शनं तमस्तथा ।
अरुषां स्थुलमुलानां पर्वजानां च दर्शनम् ॥
मज्जप्रदोषात्,

Shukra Pradoshaja Vikara

शुक्रस्य दोषात् क्लैब्यमहर्षणम् ।
रोगि वा क्लिबमल्पायुर्विरुपं वा प्रजायते ॥
न यास्य जायते गर्भः पतति प्रस्रवत्यापि ।
शुक्रं हि दुष्टं सापत्यं सदारं बाधते नरम् ॥

Dushya Pradoshaja Vikara

स्नायौ सिराकण्डराभ्यो दुष्टाः क्लिश्नान्ति मानवम् ।
स्तम्भसंकोचखल्लिभिर्ग्रन्थि स्फुरणसुप्तिभिः

स्रोतोविद्ध लक्षण

अत ऊर्ध्वं स्रोतसां मूलविद्दलाणमुदेक्ष्यामः ।

तानि तु प्राणान्नोदकरसरक्तमांस मेदोमुत्रपुरीष शुक्रार्तववाहिनि, येष्वधिकारः येकेषां बहुनि ; एतेषां विशेषा बहतः ।

तत्र प्राणवहे द्वे, तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यः, तत्र विद्धस्या क्रोशन विनिमन मोहन भ्रमण वेपनानि मरणं वा भवति ; अन्नहे द्वे, तयोर्मूलमामाशयोऽन्नवाहिनश्च धमन्यः ;तत्र विधस्थाध्मानं शूलोऽन्नद्वेषश्चर्दिः पिपासाऽऽन्ध्यं मरणं च ; उदकवहे द्वे, तयोर्मुलं तालु क्लोम च , तत्र विद्धस्य पिपासा सध्योमरणं च; रसवहे द्वे, तयोर्मुलं हृदयं रसवाहिनश्च धमन्याः; तत्र विद्धस्यशोषप्राणास्य विद्धञ्च मरणं तल्लिङानि च ;

रक्तवहे द्वे , तयोर्मुलं यकृत्प्लिहः पाण्डूता शोणितागमनं रक्तनेत्रता च ; मांसवह द्वे, तयोर्मुलं, तयोर्मूलं स्नायुत्वचं रक्तवहाश्च धमन्यः,तत्र विध्दस्य श्वयथुर्मांसशोषः सिराग्रन्थयो मरणं च्, मेदोवहे द्वे , तयोर्मुलं कटि व्रक्को च , तत्र विद्धस्य स्वेदागमनं स्निग्धान्गाता तालुशोषः स्थुलशोफता पिपासा च, मुत्रवहे द्वे , तयोर्मुलं बस्तिमेढ्रं च ,तत्र विद्धस्यानद्धबस्तिता मुत्रनिरोधः स्तब्धमेढ्रता च, पूरीषवहीद्वे , त्योर्मुलं पक्वाशयो गुदं च ; तत्र विधस्यानाहो दुर्गन्धता ग्रथितान्त्रता च; शुक्र वहे द्वे , तयोर्मुलं तस्नौ व्रषणौ च तत्रविद्धस्य क्लिबता चिरात् प्रसेको रक्तशुक्रता च्; अर्तवह द्वे , तयोर्मुलं गर्भाशय अर्तववाहिन्यश्च धमन्यः , तत्र विद्धाया वन्ध्यत्वं मैथुनासहिष्णुत्वमार्तवनाशश्च , प्रगुक्तमितिस्रोतोविधं तु प्रत्यख्यापोपचरेत, उद्द्रृतशल्यं तु क्षतविधनेनोपचरेत् ॥ १२॥ सू. शा. ९

चिकित्सा

विविधादशितता पीतहितल्लिढखादितात् ।
भवन्त्येते मनुष्याणां विकार च उदाह्रता ः ॥
तेषामिच्छन्ननुत्पत्तिं सेवेत मतिमान् सदा ।
हितान्येवशितादिनि न स्युस्तज्जास्थताऽऽमया😐॥
रसजानां विकाराणां सर्वं लङ्घनमौषधम्॥
विधिशोणितिकेऽध्याये मेदोजानां चिकित्सितम् ॥
अस्थ्यास्रयाणां व्यधिनां पन्चकर्माणिभेशजम् ।
बस्तयः क्षीरसर्पिषि तिक्तोपहितानि च ॥
मज्जाशुक्रस्य मुत्थानामौषधं स्वादुतिक्तकम् ।
नवेगान्धारणेऽध्याये चिकित्सासंग्रहः क्रतः ।
मलजनां विकाराणां सिद्धिश्चोक्ता क्वचित्क्वचित् ॥